

КУЛЬТУРА СЛОВА

37

1989

*Злоначающих спни,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.
А доброзичливим рукам
І покажи, і поможи,
Святу ю силу ниспошли.*

Зрісши на ґрунті народного мовлення, Т. Г. Шевченко огранив його художнім талантом, розширив експресивно-виражальні можливості української літературної мови, значною мірою й за рахунок старослов'янізмів.

Одержано редколегією 11.01.88

М. Г. ЖЕЛЕЗНЯК

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ В ПОЕМІ «ГАЙДАМАКИ»

Зрозуміти, осягнути художній текст зможемо тоді, коли зрозуміємо всі частинки, що зливаються в єдине, цілісне художнє полотно. Справді, «...ну, що б, здавалося, слова...», а тим більше такі, як прийменники? Їх і за слова часто не вважають, кажучи, що вони не мають власного значення. А втім без прийменникових конструкцій не можна передати всього багатства просторових, часових, логічних відношень засобами мови.

Поемі «Гайдамаки» притаманне тісне переплетення не тільки сучасного з минулим, а й сучасного з майбутнім, майбутнього з минулим, властиве чітке виділення із загального потоку часу окремих відрізків, на яких зосереджує поет увагу. Часова характеристика події — обов'язковий елемент історичного твору. Тому в Т. Г. Шевченка картини Коліївщини вкладаються у певні часові рамки, мають свій початок або кінець. Художник дотримується хронології в подачі матеріалу, пересипаючи розповідь ліричними відступами-роздумами. Все це зумовлює складну систему мовного вираження часових понять у поемі, де з волі автора співіснують кілька часових зрізів.

В українській мові, як і в багатьох інших, поняття часу передається насамперед дієсловами, які за своєю морфолого-семантичною природою уже містять певну часову ознаку. Саме цю властивість досить часто майстерно використовує Т. Г. Шевченко. Так, сам зачин поеми:

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало...

— це тонкий філософський роздум про вічний плин часу, про перехід одних форм буття в інші. Неважко помітити, що в наведеному уривку чергуються дієслова трьох часових форм.

Т. Г. Шевченко вміє підкорити дієслово, примусити його служити вираженню ідеї, пор. картину ранку:

Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце...

Динамізм її досягається поєднанням двох різночасових дієслівних форм, добором лексичних засобів, семантика яких перегукується, взаємодіє між собою.

В українській мові для вираження часових відношень широко вживаються прислівники. Багато прислівників із цим значенням і в поемі «Гайдамаки». Крім загальноновживаних слів на позначення часу доби (вночі, опівночі, уранці) або днів тижня (позавчора, вчора, завтра) вживаються прислівники з узагальненою часовою ознакою: *довго, давно, тепер, поки, тим часом* та інші:

Йдете в люди, а там *тепер*
Все письменно стало...

Та найбагатша група прийменникових конструкцій на вираження часових відношень у поемі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Проміжки часу в українській мові переважно передаються сполукою прийменників *від — до* з родовими відмінками іменників (далі — *Р. в.*). У «Гайдамаках» часові рамки виражаються також поєднанням прийменникового комплексу (*від + Р. в.*) та прислівника:

Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть...

Відсутність другого компонента часового співвідношення *від — до* не тільки зближує значення цієї конструкції зі значенням після часу, напр.:

З того часу в Україні
жито зеленіє...

а й вносить відчутний відтінок об'єктного значення. Дію, що триває до певної часової межі, в «Гайдамаках» позначає конструкція *до+Р. в.*, широкоживана в усіх стилях української мови:

До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталося...

Точний і неточний післячас в поемі передається відповідно конструкціями *через+Зн. в.* та *по+Р. в.* типу *через тиждень, по вечері*. Експресивний зміст приблизності передається своєрідним часовим зворотом *трохи не рік*. В українській літературній мові для вираження цієї останньої функції звичайно вживаються сполуки іменника з прийменниками *біля, коло, близько*; це ж відношення передається конструкцією *з+Р. в.*, що має розмовний відтінок:

Гонту забавляйте
з півупруга...

Із кількох синонімічних в українській мові конструкцій із значенням передчасу в поемі наявна сполука *Р. в.* з прийменником *против*, що вирізняється семантичною і стильовою ознакою. Зазначимо, що прийменник *против* — народнорозмовний варіант літературного *проти*: «Против ночі Маковія, Як ножі святили...». Поєднання зазначеного прийменника з назвами частин доби, днів тижня, періодів року, свят широко побутує в українському фольклорі, і в деяких випадках ці сполуки фразеологізуються, напр.:

Не розкажуй против ночі,
А то ще присниться...

Кульмінаційний часовий відтінок щодо понять ніч, день, тиждень, рік, зима тощо в українській мові позначається сполукою цих слів з прийменником *серед*.

Так, у поемі читаємо:

Святим духом серед ночі
Понад ним витає...

Чи не найширший синонімічний ряд існує для передачі значення моменту і тривалості дії. Серед конструкцій цього плану на першому місці стоїть прийменниковий комплекс *в (у)+Зн. в.* типу *в неділю*.

При збереженні значення конструкції *в (у)* може замінюватися прийменником *на*:

Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати...

Проте при іменниках — назвах різноманітних свят така заміна не можлива:

Поміж возами
Попи з кропилами пішли,
За ними корогви несли,
Як на великдень над пасками...

Зі значенням моменту часу в «Гайдамаках» найчастіше виступає *знахідний безприйменниковий*:

Пекельне свято
По всій Україні сю ніч зареве...

У сучасній українській літературній мові така конструкція не тільки малопродуктивна, а й стилістично маркована, тоді як у ряді говорів української мови, в тому числі і в середньонаддніпрянському вона є основною. Очевидно, поширеність її у поетичному мовленні Т. Г. Шевченка — результат говіркового впливу.

Привертає увагу конструкція *при+Місц. в.*, яка вирізняється з ряду синонімічних засобів *під час—Р. в., у+Зн. в.*:

Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині...

Як бачимо, вираження часових значень у поемі «Гайдамаки» базується на всьому багатстві засобів, існуючих для цього в системі мови. І це не випадково: мова Т. Г. Шевченка — мова українського народу.

Одержано редколегією 22.12.87

Л. О. СТАВИЦЬКА

ПРО ОДИН ПОЕТИЧНИЙ ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кожного, хто відкриває для себе Шевченка, глибоко хвилюють оспівані поетом народні почуття. Горе і радість, страждання і бунт, любов і ненависть — цими вулканічними пристрастями дихають невмирущі Шевченкові рядки. У багатоголосій пісні, яку співав поет своєму народові, чи не найголовніше звучить плач.